

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА
Јове Илића 165, 11 000 Београд
У Београду, 2017. године

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ ФАКУЛТЕТА

Одлуком Наставно-научног већа Факултета политичких наука 2. фебруара 2017. године у Београду именована је Комисија за преглед и оцену докторске дисертације МА Марије Тодоровић, под насловом **„Критика операционализације концепта амбивалентног сексизма – примјер Црне Горе”** и то у саставу: Проф. др Тамара Џамоња Игњатовић, Проф. др Драгана Поповић, Проф. др Јасна Хрнчић и Проф. др Гордана Даша Духачек, менторка.

Пошто је проучила поднети текст докторске дисертације и другу пратећу документацију, Комисија подноси Наставно-научном већу следећи:

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

1. ОСНОВНИ ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ И ДИСЕРТАЦИЈИ

Марија Тодоровић је рођена 15.03.1984. године у Подгорици где је завршила основну и средњу школу. Завршила је Филолошки факултет Универзитета у Београду 2007. године. На Факултету политичких наука Универзитета у Београду је 2009. године одбранила мастер рад на тему „Механизми за постизање родне равноправности у Црној Гори” и стекла звање Дипломирани политиколог – мастер из области политике и рода. Од 2009. године је студенткиња докторских студија на програму Студије културе и медија на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Од 2008. до 2010. године радила је као професорица шпанског и енглеског језика у школи за стране језике у Београду. Од 2011. до 2012. године је држала часове шпанског језика у Делегацији Европске Уније за Црну Гору. У међународној организацији Програм Уједињених Нација за развој је стажирала

2013. године у оквиру Програма за родну равноправност. Бави се активизмом у циљу промоције родне равноправности у култури. 2014. године је волонтирала у невладиној организацији Сигурна женска кућа у Подгорици и учествовала у организацији позоришне представе која промовише родну равноправност. 2015. године је радила као професорица шпанског језика у Гимназији „Слободан Шкеровић” у Подгорици. 2016. године је радила као консултанткиња у међународној организацији Програм Уједињених нација за развој (UNDP) у оквиру Програма за родну равноправност, такође у Подгорици.

Најважнија научна поља интересовања су јој савремене феминистичке теорије, сексизам у култури, медијима, ставовима и вредностима.

Излагала је на међународној конференцији – *International conference Mind the Gap – Family Socialization and Gender* 18-20 April 2013 Belgrade –на тему *Benevolent sexism in family and romantic relationships* („Беневолентни сексизам у породици и у романтичним односима”), као и на Тедекс (TEDx) конференцији у Подгорици на тему „Превазилажење позитивних родних стереотипа”. Објавила је неколико радова:

-Тодоровић, Марија. (2010). Медији и политика. *Часопис за управљање комуницирањем*. број 16

-Тодоровић, Марија. (2014). Беневолентни сексизам и родна равноправност. *ГЕНЕРО - Часопис за феминистичку теорију и студије културе*. број 17

-Todorović-Tatar, Marija. (2015). Benevolent Sexism in Family and Romantic Relationships: A Subtle and Efficient Mechanism of Persistence of Modern Patriarchy. In: (Eds.) Tamara Petrović-Trifunović, Sanja Milutinović-Bojanić, Gazela Pudar Draško. *Mind the Gap(s): Family, Socialization and Gender*. Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade & Center for Ethics, Law and Applied Philosophy

Ови текстови указују на усредсређеност њеног интересовања на значајна питања родне неравноправности, услова под којим опстаје сексизам, а посебно на значај беневолентног сексизма као облика изражавања сексизма кроз позитиван тон. Радови из 2014. и 2015. године систематично представљају научну литературу посвећену беневолентном сексизму, његовим облицима изражавања и последицама по родну равноправност. Посебну пажњу кандидаткиња посвећује утицају изражавања беневолентног сексизма у оквиру

породице и романтичних односа на опстајање патријархалних неравноправних односа како у такозваној приватној, тако и у јавној сфери. Рад посвећен овој теми указује на то како аспекти приватног живота који се најчешће тумаче као бенигни и не толико вредни пажње могу имати реперкусије на шири друштвени систем. У овом раду је беневоолентни сексизам представљен као суптилни механизам опстајања модерног патријархата који прожима нашу свакодневницу, а као проблем пролази неопажено.

Докторска дисертација кандидаткиње МА Марије Тодоровић, на тему **„Критика операционализације концепта амбивалентног сексизма – примјер Црне Горе”** по обиму износи 291 страницу, од чега списак литературе заузима 21 страницу (251 библиографских јединица), а прилози 20 страница. Коришћену литературу чине монографије, научни и стручни радови објављени у домаћим и страним научним и стручним часописима, годишњи извештаји домаћих и страних организација, владиних и невладиних тела, као и неколико чланака објављених на интернет страницама. Избор литературе указује на научни и савремен приступ теми и проучавању истраживачког проблема.

Поред резимеа на српском и енглеском језику, садржаја, увода и закључака, списка коришћене литературе и прилога, овај рад је подељен у два дела. Први део представља теоријски оквир за анализу концепта амбивалентног сексизма и састоји се из четири поглавља: 1. Теоријска парадигма, 2. Историјски преглед изучавања сексизма, 3. Теорија амбивалентног сексизма и 4. Критика теорије и скале амбивалентног сексизма. Други део рада представља опис емпиријског истраживања и садржи поглавља 1. Методологија емпиријског истраживања и 2. Приказ и дискусија резултата.

Увидом у евиденцију библиотеке Факултета политичких наука, као и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, утврђено је да до сада није брањена дисертација под истим називом.

2. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Сексизам у виду родних предрасуда стоји и даље као препрека на путу ка родној равноправности, мада су облици испољавања сексизма промењени. Само су препознати и осуђени облици традиционалног, отворено негативног

сексизма. Суптилни облици сексизма најчешће нису препознати као сексизам. У том смислу је од великог значаја теорија амбивалентног сексизма, која је у друштвеним наукама последњих деценија добила значајна признања. Ова теорија је указала на то да ни позитивне родне предрасуде нису бенигне, да заједно са негативним предрасудама чине целину, и да такав однос помаже у одржавању родне хијерархије.

Претпоставка твораца теорије амбивалентног сексизма, Питера Глика и Сузан Фиск је да се беневољентни сексизам појављује са хостилним сексизмом и помаже у одржавању веће мушке моћи и привилегија (на сличан начин је „добронамерно просвећивање примитивних маса” заправо помагало у одржавању колонијализма, самим тим што га је оправдавало): ако се мушка моћ посматра као терет који су мушкарци преузели на себе, ако је она легитимисана кроз већу одговорност и пожртвовање, онда њихове привилегије изгледају оправдане.

Предмет овог истраживања је сексизам, пре свега амбивалентни сексизам (чине га хостилни и беневољентни сексизам) који се изражава кроз позитивне (беневољентне) и негативне (хостилне) родне предрасуде.

Циљ рада је да се преиспита концептуализација и операционализација хостилног и беневољентног сексизма, као саставних делова амбивалентног сексизма, њихова применљивост у контексту црногорског друштва, а затим и да се утврди присуство ових облика сексизма међу студентима и студенткињама у Црној Гори.

Овај рад је подељен у два дела. Први део је посвећен теоријској критици начина на који су дефинисани и формулисани пре свега концепт, а затим и скала за мерење амбивалентног сексизма. Други део чини емпиријско истраживање (у Црној Гори) које служи преиспитивању дефинисаних претпоставки. Емпиријско истраживање је усредсређено на испитивање сексистичких ставова студентске популације у Црној Гори, зато што се полази од претпоставке да су студенти и студенткиње будућа образована елита која ће одређивати ток борбе за родну равноправност. Други разлог за истраживање студентске популације треба да омогући компаративни приступ; наиме, већина истраживања амбивалентног сексизма је рађена на узорцима које су чинили студенти и студенткиње.

Концепт сексизма (и беневољентни и хостилни) је од великог научног значаја, зато што се односи на различите врсте родне дискриминације које такође на различите начине негативно утичу на родну равноправност. Посебно је важан концепт беневољентног сексизма зато што се њиме обухвата читав спектар ставова и понашања који на суптилан начин потврђују традиционалне родне разлике које заправо подразумевају инфериорност жена. Иако је истраживање рађено на примеру Црне Горе, добра је полазна основа за истраживање и разумевање амбивалентног сексизма и у другим земљама региона Западног Балкана, посебно у Србији, због културолошких сличности и историјске повезаности.

3. ОПШТЕ И ПОСЕБНЕ ХИПОТЕЗЕ

Кандидаткиња поставља три основне хипотезе, а у оквиру треће хипотезе поставља и три специфичне хипотезе.

Прва хипотеза: Испитивање појаве амбивалентног сексизма без утврђивања постојања разлике у примјенљивости истог става на оба пола је невалидно.

Друга хипотеза: Амбивалентни сексизам није тродимензионални конструкт.

Трећа хипотеза: Непотпуно је испитивати присутност појава које су део амбивалентног сексизма без анализе њиховог специфичног значења у конкретном културолошком контексту. У том смислу, специфичне хипотезе су:

- Одређени ставови из скале амбивалентног сексизма нису део патријархалног дискурса у Црној Гори.

- У Црној Гори ће бити присутни и веома заступљени одређени аспекти беневољентног сексизма које не обухвата скала беневољентног сексизма.

- Одређени аспекти хостилног сексизма који подразумевају негативно карактерисање жена и истицање њихове инфериорности у односу на мушкарце и даље постоји у Црној Гори и такве ставове је и даље релевантно истраживати у нашој култури.

Кандидаткиња је постављене хипотезе научно потврдила на два начина: теоријском аргументацијом и емпиријским истраживањем.

Када је **прва хипотеза** у питању, кандидаткиња је указала на пропусте у концептуализацији и операционализацији појма амбивалентног сексизма, аргументовала да се дистинктивна особина појма сексизам, а то је прављење

разлике на основу полне припадности у контексту патријархалног наслеђа не сме изоставити и занемарити. Емпиријским истраживањем је показала да скала амбивалентног сексизма садржи ставове који не мере сексизам. Резултати су показали да се већина испитаника/ца који/е се слажу са ставовима из скале (који се односе на жене) слажу са истим таквим ставовима који се односе на мушкарце, тј. да не праве разлику по полу.

Друга хипотеза је такође потврђена и то тако што је кандидаткиња са једне стране указала на ограничавајућу природу структурног објашњења које се тиче порекла амбивалентног сексизма, као и кроз резултате емпиријског истраживања, са друге стране.

Теорија амбивалентног сексизма се ослања на три структурна фактора који се могу пронаћи практично свуда у свету, а то су мушка структурна моћ, различите родне улоге и хетеросексуална међузависност. Имајући у виду ову претпоставку, аутори теорије очекују да се амбивалентни сексизам изражава кроз три димензије које они обележавају као: патернализам, родну диференцијацију и хетеросексуалност. Кандидаткиња објашњава да је недостатак овог објашњења занемаривање историјских и цивилизацијских промена које су довеле до витешко-кавалерског односа према женама, који је свакако претеча неких аспеката данашњег беневољентног сексизма. Кандидаткиња показује да издвајање три димензије не доприноси бољем разумевању овог феномена, већ ограничава и онемогућава свеобухватан поглед на најразноврсније манифестације родних предрасуда, како кроз позитиван, тако и кроз негативан тон.

Такође, резултати емпиријског истраживања који су у вези са претходном хипотезом показују да се на узорку из Црне Горе амбивалентни сексизам није реализовао кроз три предвиђене димензије: патернализам, родну диференцијацију и хетеросексуалност. Ове три димензије се нису издвојиле у оквиру скале хостилног сексизма (што је био случај и у свим претходним истраживањима). Конфирматорном факторском анализом се јесу издвојиле те три димензије у оквиру скале беневољентног сексизма, али с обзиром на то да се показало да ни један став из субфактора хетеросексуална интимност није сексистички, не можемо говорити о издвојене три димензије беневољентног сексизма.

Трећа хипотеза је такође потврђена. Пре свега, кандидаткиња указује на различит пут борбе за родну у САД-у где су теорија и скала амбивалентног сексизма настале, и у Црној Гори, па и региону где је тај пут био сличан, посебно у периоду реалсоцијализма. Такође, истиче другачији вредносно-културолошки оквир ових друштава, што такође утиче на различите начине манифестације сексизма.

Када су у питању три специфичне хипотезе у оквиру треће хипотезе резултати емпиријског истраживања су показали следеће:

-Ставови из скале беневољентног сексизма који припадају субфактору комплементарна родна диференцијација, тј. давање предности женама у области морала, укуса и културе, нису нарочито изражени у нашој култури, нарочито међу мушкарцима, већ су то ставови који су специфични за западне земље где је ова скала и настала. Од свих беневољентних ставова који су постављени тј. задати у овом истраживању, ови ставови су се показали као најмање заступљени међу студентима/кињама у Црној Гори, што показује да се поменуте области морала, укуса и културе у овој култури не перципирају као претежно женске. Показало се да одређени хостилни ставови према жалбама жена на сексизам не могу бити релевантни у контексту црногорског друштва где већина испитаника није чула за овај термин. Резултати показују да је хостилност према неким женским појединачним отпорима и жалбама у свакодневном животу и међуљудским односима присутнија него хостилност према феминисткињама и политичкој борби за родну равноправност, што је такође било и очекивано, с обзиром да у Црној Гори не постоји нарочито видљив женски покрет, нити феминистичке иницијативе које би изазивале шире негодовање.

-Резултати показују да су у међу испитаницима/цама веома изражени ставови који се односе на кавалерске манире, карактерисање жена као емотивнијих и брижнијих, као и жена као лепшег пола. Већина ових ставова има медијану 5, што значи да је присутно изразито слагање са овим ставовима.

-Показало се да је хостилни сексизам који отворено деградира жене и ставља их у инфериоран положај подједнако присутан као и хостилни сексизам мерен оригиналном скалом хостилног сексизма који је савременији и суптилнији облик сексизма.

4. КРАТАК ОПИС САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ

I Увод

У уводном делу кандидаткиња указује на друштвену и научну релевантност теме, формулише предмет и циљеве истраживања, описује методе које су у истраживању примењене и поставља опште и специфичне хипотезе. Уводни део садржи и поглавље које пружа увид у друштвено-историјски контекст, као и кратак преглед тренутног стања када је у питању родна равноправност у Црној Гори.

II Теоријски оквир за анализу концепта амбивалентног сексизма

Овај одељак садржи четири поглавља: Теоријска парадигма, Историјски преглед изучавања сексизма, Теорија амбивалентног сексизма и Критика теорије и скале амбивалентног сексизма.

1. Теоријска парадигма

Теоријска парадигма од које кандидаткиња полази јесте феминистички теоријски оквир. Најшире гледано, феминистичке теорије - као феминистички друштвени покрет се могу дефинисати као отпор потчињености и друштвеној маргинализацији жена, с тим што се теорије, као и могуће политичке праксе и стратегије које из тога следе међусобно разликују. На почетку овог поглавља приказан је кратак преглед најважнијих праваца феминистичке мисли. Након тога следе три целине.

У оквиру прве целине (Род и полна разлика) је приказан историјски развој основних појмова феминистичке мисли: род и полна разлика, као и дилеме које постоје у вези са предностима и недостацима употребе ових термина. С обзиром на то да су феминистичке теорије различите и често међусобно супротстављене, у другој и трећој целини је конкретизована полазишна парадигма.

У другој целини је описан материјалистички феминизам који одбацује феминизам полне разлике према којој постоји нека унутрашња есенција када су

у питању пол и род. Поред неесенцијалистичког приступа, важна карактеристика овог правца је интегрисање феминистичких праваца, који акценат стављају на значај патријархалне културе и дискурса са једне стране, и оних праваца који род виде као конструисан кроз структуре поделе рада, брачног уговора итд., са друге.

Материјалистички феминизам и теорија Ненси Фрејзер деле овај интегративни приступ. У трећој целини овог поглавља је представљена теорија Ненси Фрејзер која кроз своја објашњења о двострукој неправди - дистрибуционој неправди и неправди у признању (које су несводиве једна на другу) - указује на непотребност супротстављања или бирања између критичке теорије и постструктурализма.

Фрејзер разматра и могућа политичка решења и види их у синергији феминистичке деконструкције која има за циљ дестабилизацију родних дихотомија и социјалистичко-феминистичке редистрибуције. Дакле, „институционализовани патерни културних вриједности” који спречавају паритет учешћа удруштвеном животу су оно што чини неправду у признању. Препреке у виду институционализованих норми о којима говори Фрејзер су према мишљењу кандидаткиње важна тачка сусрета са социјално-психолошким теоријама које се баве сексизмом. Иако Фрејзер одбацује могућност формулисања неправде у психолошким терминима као што су онемогућавање самореализације и искривљена субјективност, кандидаткиња примећује да то свакако не делегитимише и не чини непотребним социјално-психолошка објашњења механизма интеракције између психологије појединца и друштва која остају релевантна за боље разумијевање друштва и односа субординације. Социјално-психолошка истраживања сексизма вођена идејом о паритету учешћа имају потенцијал да буду користан извор аргумената у оквиру демократске расправе која се тиче решавања како постојећих неправди, тако и расправе која се тиче услова под којима се дијалог одвија. Кандидаткиња истиче да је амбивалентни сексизам снажан механизам потврђивања патријархалних родних норми које јесу препрека у паритету учешћа. Сматра да би не само хостилни сексизам и негативне предрасуде према женама (које су већ деценијама релевантна тема), већ и беневоолентни сексизам и позитивне родне предрасуде, требало да буду део демократске расправе.

2. Историјски преглед изучавања сексизма

У овом поглављу су представљене дилеме на које се наилази при дефинисању појмова стереотипи, предрасуде и сексизам, као и историјски преглед првенствено социјално-психолошког бављења овим појавама. На почетку су приказане основне карактеристике стереотипа и предрасуда онако како их дефинише социјална психологија која се овим појмовима бави већ скоро читав век. Аспекти који су дуго били део дефиниција предрасуда који се данас доводе у питање су нетачност, нефлексибилност и негативност. Посматрање предрасуда као антипатије је била полазишна тачка за ауторе теорије амбивалентног сексизма. Данас се предрасуде више не повезују са психопатологијом, тј. акценат није на предрасудним личностима. Данас преовладава мишљење да предрасуде имају сви (у мањој или већој мери), а предуслов за постојање предрасуда је социјална категоризација која је покренута жељом за једноставношћу и лакшим сналажењем у друштву. Међутим, остаје чињеница да је „категоризација мање фер од индивидуације” и да предрасуде имају своје негативне последице. Кандидаткиња се опредељује за општу дефиницију предрасуда као раширених ставова о некој групи или индивидуи на основу припадности одређеној групи.

У другој целини кандидаткиња сагледава различите позиције и аргументе када је у питању дефинисање сексизма. Истиче да је без сагледавања контекста и шире слике сексизам немогуће дефинисати. Патријархална историја и наслеђе које и данас имају снажан утицај су разлози зашто се определила да сексизам посматра и дефинише првенствено као девалуацију жена по родној основи. Истиче да би појам сексизам изгубио дистинктивно значење ако прављење разлике по полној/родној основи не би било садржано у његовој дефиницији.

Трећа целина представља историјски преглед истраживања сексизма и родних предрасуда и стереотипа у оквиру социјалне психологије. Кандидаткиња истиче да је психологија почетком 20. века најчешће својим истраживањима доприносила патријархалном друштвеном устројству, али да је данас очигледан утицај феминистичких увида на социјалну психологију, као и да је социјална психологија све више интердисциплинарно оријентисана. Представљене су најважније скале које су деценијама коришћене за мерење ставова према

женама и родној равноправности. Посебно се по важности издвајају два скорија концепта и скале којима су операционализовани, а то су - модерни сексизам и неосексизам - који се односе на отпор према напорима да се постигне родна равноправност (јер је наводно постигнута). Модерни сексисти и неосексисти сматрају да треба задржати постојеће стање у родним односима.

Поред истраживања која су била усмерена на препознавање и мерење присуства различитих врста сексистичких ставова у друштву, социјална психологија је дала различите теоријске и емпиријске одговоре када су у питању стереотипи као психосоцијални механизми репродуковања друштвених односа. Различити су начини на које се стереотипи стално регенеришу у култури. Бројни су унутрашњи и спољашњи притисци који посредством стереотипа помажу одржавање неправедних патријархалних родних односа. Кандидаткиња скреће пажњу на увиде да је прескриптивност стереотипа посебно карактеристична за родне стереотипе. Нарушавање прескриптивних стереотипа изазива осуду друштва, па је страх од осуде важан фактор опстајања и поновног потврђивања стереотипа. Такође, истраживања потврђују да још један психолошки механизам - страх од потврђивања негативног стереотипа (*stereotype threat*) - представља препреку за жене. Истраживања су показала да су важни разлози опстајања родних стереотипа то што их средина не препознаје и не осуђује, па се људи осећају слободним да их користе без осећаја кривице. Хоризонт очекивања је такође важан, па стереотипна очекивања утичу на то да се одређена понашања која нису нужно стереотипна тумаче као таква.

Кандидаткиња представља један од скоријих теоријских покушаја да се објасни однос стереотипа и друштвених односа, а то је теорија оправдања система, на коју се ослања и теорија амбивалентног сексизма. Према овој теорији стереотипи служе оправдању *status quo*. Постоје одређени психолошки процеси који доприносе очувању друштвених односа и уређења, чак и онда када су у супротности са личним или групним интересима. Мотив за оправдањем система је још једна врста „психолошког имуног система”. Најчешћи начини на се оправда систем су тражење кривца за неправедни систем (обично у самој жртви неправде) и комплементарно стереотипизирање.

3. Теорија амбивалентног сексизма

Ово поглавље се такође састоји из три целине. У првој целини је представљена теорија родних улога и социо-структурни приступ који је у основи теорије амбивалентног сексизма, у другој целини је описана сама теорија амбивалентног сексизма, док је трећа целина преглед досадашњих резултата истраживања која се баве амбивалентним сексизмом, како у свету, тако и у нашем региону.

Родна подела рада и родна хијерархија су два централна социоструктурна аспекта родних односа. Теорија родних улога, коју је осмислила Алис Игли, иако примат ставља на друштвену структуру (подјелу посла и хијерархију у статусу и моћи између мушкараца и жена) која ствара родне улоге, не занемарује ни значај културе и културних механизма који су у основи „учења родних улога”. Кандидаткиња примећује да су за ово истраживање ова објашњења важна, зато што указују на који начин родни стереотипи који одражавају родну норму утичу на продужавање патријархалних родних односа. У првој целини кандидаткиња описује такође и биосоцијалну теорију порекла патријархата коју је Алис Игли осмислила као додатак теорији родних улога, као и дебату између еволуционе психологије и феминизма који већ дуги низ година не налазе заједнички језик. Питања порекла патријархата су релевантна за овај рад утолико што теорија амбивалентног сексизма ослања своја објашњења порекла сексизма на увиде блиске биосоцијалном приступу који поред друштвених фактора не занемарује ни биолошке предиспозиције, што представља посредни есенцијализам који кандидаткиња критикује.

У другој целини кандидаткиња представља теорију амбивалентног сексизма. Сексизам се пре ове теорије најчешће у социјалној психологији везивао за хостилност према женама. Теорија амбивалентног сексизма ставља акценат на позитивни тон који прати велики број родних предрасуда, тј. ставља фокус на беневољентни сексизам, и његов значај у одржавању родне неравноправности. Према теорији амбивалентног сексизма три структурна фактора условљавају амбивалентни однос према супротном полу: 1.) мушка структурна моћ 2.) подела родних улога и 3.) сексуална репродукција (биолошка константа која ствара зависност и интимност између полова). Кандидаткиња представља теоријске и друштвене предуслове који су водили

операционализацији концепта амбивалентног сексизма (према женама) кроз скалу амбивалентног сексизма, и описује структуру и садржај ове скале. Скала амбивалентног сексизма се састоји из две подске, скале беневољентног и скале хостилног сексизма. Поред ове скале, представља и касније осмишљену скалу амбивалентног односа према мушкарцима, као и теоријске претпоставке које је подупиру, све у циљу стварања предуслова за критичку аргументацију која је представљена у следећем поглављу. Аутор и ауторка скале су у сарадњи са бројним колегама и колегиницама широм света спровели међународна истраживања користећи ове скале, при чему су та истраживања показала да што је у одређеној земљи израженији амбивалентни сексизам према женама и амбивалентни однос према мушкарцима, родна равноправност (мерена УН индексима родне равноправности) је на nižем нивоу.

Концепт и скала амбивалентног сексизма инспирисали су бројна истраживања од којих су најзначајнија представљена у трећој целини овог поглавља. Кандидаткиња указује на велики број истраживања која се баве односом и корелацијама амбивалентног сексизма (са посебним акцентом на беневољентни сексизам као мање истражен суптилни облик сексизма) и других врста ставова и понашања, као и утицајем изложености амбивалентном сексизму на понашања и ставове жена које су мете амбивалентног сексизма. Укратко, истраживања су показала да беневољентни сексизам негативно утиче на родну равноправност јер утиче на доживљај сопствене компетентности код жена, има негативан уплив на амбицију и жељу за успехом код жена, подстиче жене да се конформирају традиционалним родним улогама и утиче на пораст самообјективизације. Ова врста сексизма такође негативно утиче и на односе моћи у „приватној” сфери, а обрасци понашања из приватне сфере се могу преливати у јавну и обратно. Такође, показано је да је беневољентни сексизам повезан не само са хостилним сексизмом, већ и са сексуалним узнемиравањем и осуђивањем жртви силовања које су на неки начин прекорачиле традиционалне оквире, са противљењем женским репродуктивним правима итд. Кандидаткиња такође сумира разлоге због којих се жене не противе беневољентном сексизму. На крају ове целине представљена су и малобројна истраживања амбивалентног сексизма на просторима нашег региона, при чему кандидаткиња наглашава да скала амбивалентног сексизма никада раније није примењивана у Црној Гори.

4. Критика теорије и скале амбивалентног сексизма

Ово поглавље садржи критичку анализу теорије, концепта и скале амбивалентног сексизма, као и одређених истраживања на која се ова теорија ослања. На почетку поглавља кандидаткиња указује на то да је есенцијалистички поглед на род и даље присутан у социјалној психологији. Издваја она истраживања и теорије чија су објашњења сексистичка и некритички ослоњена на претпоставке патријархалног мишљења, а на које се теорија амбивалентног сексизма позива. Критику саме теорије и скале амбивалентног сексизма излаже кроз три целине.

Прва целина носи поднаслов *Неразликовање беневољентног сексизма и позитивног односа*. Главни критички аргумент се састоји у томе да постоји пропуст у операционализацији, па су ставови који би требало да мере беневољентни сексизам формулисани тако да не могу утврдити постојање сексизма, тј. постојања *разлике* у ставовима према мушкарацима и женама, што је дистинктивна особина појма сексизам. Међутим, поред пропуста у операционализацији, кандидаткиња образлаже да начин на који је дефинисан један од три аспекта беневољентног сексизма¹ (хетеросексуална интимност) указује на то да аутори не праве неопходну разлику између беневољентног сексизма и позитивних ставова према женама (какви постоје и према мушкарцима).

Друга целина носи поднаслов *Критика тродимензионалности концепта амбивалентног сексизма*. Кандидаткиња аргументује зашто структурно објашњење које даје теорија амбивалентног сексизма није довољно да би се предвидело у којим областима и на који начин ће се испољавати сексистички ставови. Дакле, објашњава да три структурна фактора - патријархат (мушкарци имају више моћи и виши статус), подељене родне улоге и хетеросексуална међузависност - из којих према теорији амбивалентног сексизма произилазе хостилни и беневољентни сексизам, не условљавају постојање амбивалентног сексизма подељеног баш у те три сфере: патернализам, родна диференцијација и хетеросексуалност, већ области манифестације сексизма зависе од великог броја

¹Теорија амбивалентног сексизма предвиђа да се беневољентни сексизам изражава кроз три димензије а то су : протективни патернализам, комплементарна родна диференцијација и хетеросексуална интимност.

фактора који обликују друштвени контекст, вриједности и културу. Закључује да се различити идеолошки утицаји, нпр. витешки идеали, просветитељство, егалитарна идеологија комунизма или религијски примери утицаја који су у одређеним историјским периодима и одређеним друштвима били веома изражени, морају узети у обзир када покушавамо да разумемо начин изражавања сексизма.

Трећа целина носи поднаслов *Критика скале амбивалентног сексизма*, при чему на самом почетку излаже опште недостатке скале, као и већ постојеће критике ове скале, након чега критички анализира појединачно - скалу беневољентног сексизма и скалу хостилног сексизма. Кандидаткиња објашњава да је поред статистичких метода који служе валидирању скале, неопходно на значењском нивоу оправдати постојање сваког појединачног ајтема у скали у складу са начином на који се дефинише концепт амбивалентног сексизма. Такође, показује да универзална скала заснована на структурном објашњењу не омогућава упоређивање беневољентног и хостилног сексизма у различитим културама. Анализира значења и формулације појединачних ставова из скале хостилног и скале беневољентног сексизма и објашњава да су различит пут борбе за родну равноправност и различита историја поимања моралности и врлине неки од аспеката различитих друштвено-историјских контекста због којих неки ставови из скала које су настале у Сједињеним Америчким Државама нису релевантни на исти начин у контексту данашњег црногорског друштва. Поред тога, кандидаткиња сугерише да одређени парадигматски начини испољавања амбивалентног сексизма недостају у скали. Тако скала не мери отворени хостилни сексизам (за који се на узорку из САД-а показало да је нерелевантан и превазиђен), а такође су из скале изостављена и два веома важна аспекта беневољентног сексизма који се тичу брижности и лепоте жена.

III Емпиријско истраживање

У првом делу овог одељка под називом *Методологија емпиријског истраживања* кандидаткиња описује узорак, коришћене инструменте и технике обраде података. Након тога следи други део, *Приказ и дискусија резултата*.

1. Методологија емпиријског истраживања

Узорак чини 412 студената/киња Универзитета Црне Горе старости између 18 и 30 година од којих су 206 мушког и 206 женског пола.

Инструменти:

- Скала хостилног сексизма према женама (Упитник 1)
- Скала беневољентног сексизма према женама (Упитник 1)
- Скала процене хостилног и беневољентног сексизма (садржи ставове из претходне две скале који се односе на мушкарце и који служе као важна провера у односу на то да ли ставови из претходне две скале заиста мере сексизам, као и додатне ставове у циљу прецизирања значења ставова из претходне две скале) (Упитник 2)
- Сет ставова који одражавају хостилни и беневољентни сексизам, који нису део скале амбивалентног сексизма (ови ставови су формулисани на основу пилот истраживања и имајући у виду специфичности културно-историјског контекста Црне Горе) (Упитник 3)

Технике обраде података коришћене у истраживању су:

- Дескриптивни статистички поступци
- Анализа главних компоненти
- Анализа варијансе (АНОВА)
- Поступци испитивања психометријских карактеристика скале
- Корелациона анализа
- Квалитативна анализа коментара на ставове и одговора на отворено питање

2. Приказ и дискусија резултата

С обзиром да је критика ове скале (Упитник бр.1) централна тема овог рада, на почетку је представљена факторска структура, метријске карактеристике и добијени просечни скорови на скали амбивалентног сексизма. Конфирматорна факторска анализа је показала да адаптирани инструмент има структуру која је у складу са структуром оригиналног упитника, односно могуће је разликовати беневољентни од хостилног сексизма, а у оквиру

беневољентног, додатна три субфактора, што показује да је овај инструмент добро преведен и адаптиран. Показало се да су вредности репрезентативности, поузданости и хомогености скорова на скали амбивалентног сексизма, као и на две субскеале задовољавајуће.

Добијени просечни скорови указују на веома високу израженост амбивалентног сексизма на овом узорку, посебно ако као референтну тачку узмемо међународно истраживање спроведено у 19 земаља 2000. године у ком је коришћена ова иста скала. Измерена присутност амбивалентног сексизма на узорку из овог истраживања је најсличнија резултатима из земаља које су на врху листе према заступљености амбивалентног сексизма. Амбивалентни сексизам (према женама) је једнако заступљен међу женама и међу мушкарцима. Потврдило се правило показано у бројним ранијим истраживањима да је хостилни сексизам израженији међу мушкарцима, а беневољентни међу женама и да је та разлика посебно велика у оним друштвима где је сексизам најизраженији. Ову тенденцију аутори теорије амбивалентног сексизма објашњавају тиме да жене у изражено сексистичким друштвима користе беневољентни сексизам као механизам одбране. Овде кандидаткиња такође приказује и дискутује средње вредности добијене на нивоу појединачних ставова, како када су у питању укупни скорови, тако и разлике у ставовима између мушкараца и жена.

Нарочито значајна за овај рад је упоредна анализа ставова из Упитника бр.1 (који се односе на жене) и истих таквих ставова примењених на мушкарце из Упитника бр. 2, , чији су резултати показали да 6 од 11 ставова из скале беневољентног сексизма заправо не мере сексизам, тј. да се већина људи који се слажу са ставовима из Упитника бр. 1 који се односе на жене, такође слаже са истим тим ставовима из Упитника бр. 2 који се односе на мушкарце. Ова анализа указује на то да је мерење беневољентног сексизма постојећом скалом невалидно, што потврђује и прву постављену хипотезу.

У наредној целини следе резултати факторске анализе Упитника бр. 3, метријске карактеристике и просјечни скорови на појединачним питањима која чине Упитник бр. 3, укупно и по полу. Кандидаткиња приказује процес на који начин и кроз које анализе је дошла до предлога нове скале амбивалентног сексизма и приказује њене метријске карактеристике и факторску структуру. Формирањенове скале амбивалентног сексизма је омогућило упоредну анализу

просечних скорова, као и рачунање интеркорелације скорова између оригиналне и нове скале амбивалентног сексизма, па су ти резултати приказани последњи. Нова скала садржи 21 став (10 ставова који одражавају хостилни сексизам и 11 који одражавају хостилни сексизам), а настала је као комбинација оних ставова који су се показали као дискриминативни и оних ставова који нису имали двојна засићења (на компонентама хостилног и беневољентног сексизма) зато што је циљ био добити што чистије хостилне и беневољентне ставове који нису сами по себи амбивалентни. Кандидаткиња наглашава да је ова скала предлог отворен за промене. Анализе главних компоненти које су рађене у неколико наврата у циљу доласка до нове скале корисне су и зато што указују на то у којој се мери значења обојена различитим евалуацијама међусобно преплићу.

Кандидаткиња издваја неколико важних фактора који се преплићу и одређују динамику изражавања сексизма, као и међусобне корелације ставова: веровање (како мушкараца, тако и жена) у општу супериорност мушкараца у свим областима, давање предности свом полу (од стране оба пола) тј. „борба полова” и веровање у постојање суштинских разлика између мушкараца и жена. Насупрот сексизму стоје егалитарност, одустајање од генерализација, а самим тим и од борбе полова. Данас је већина људи управо на раскрсници ових утицаја патријархалних и егалитарних вредности, при чему располажу традиционалним значењским системом и симболима из прошлости, али и новим дискурсом и прерогативима нове политичке и друштвене стварности. Зато кандидаткиња закључује да је неопходно пажљиво анализирати променљиву значењску мрежу коју ставови носе у себи, посебно ако желимо да разумемо какав тон обично прати неки став.

Интеркорелације скорова показују да међусобно позитивно значајно корелирају сексистички и несексистички беневољентни ставови према женама, као и да хостилни сексизам позитивно корелира са субфактором хетеросексуална интимност у већој мери него са протективним патернализмом и комплементарним родним разликама. Интеркорелације скорова показују да сексистички ставови не корелирају међусобно ништа значајније од сексистичких и несексистичких ставова, те кандидаткиња закључује да није сексизам нужно аспект који повезује све ове ставове. Општеприхваћени ставови о значају романтичних хетеросексуалних односа за живот људи прожимају ставове како оних људи који су егалитарно оријентисани, тако и оних који

изражавају сексизам, тј. ови ставови нису супротстављени сексизму, што објашњава њихову добру уклопљеност у скалу амбивалентног сексизма.

На крају кандидаткиња представља резултате квантитативне и квалитативне анализе која се тиче одговора на питања „Да ли сте икада чули за ријеч сексизам?“ и „Шта по Вашем мишљењу значи ријеч сексизам?“, као и коментара на ставове које су испитаници и испитанице имали прилику да дају ако желе. Показало се да је свега 38,5 % узорка чуло за ову реч, али ни међу њима нису сви дали тачан одговор на питање шта значи реч сексизам. Око једне четвртине испитаника и испитаница је дало одговор на ово питање и већина одговора јесте блиска постојећим дефиницијама сексизма. Кандидаткиња закључује да веома мали проценат студената/киња у Црној Гори познаје значење термина сексизам, а посебно мали број испитаника/ца (свега 10, тј. око 2,5 % од укупног узорка) посебно при дефинисању сексизма истиче да је реч пре свега о дискриминацији жена.

IV Закључци

У оквиру закључака кандидаткиња представља резултате истраживања у контексту постављених хипотеза, говори о импликацијама које ови налази имају за научну литературу, али и практично-политичку примену. Такође, указује на ограничења овог истраживања, као и на потребу за даљим истраживањима која би било пожељно спровести у будућности.

5. ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ

Као што је и у самом тексту доктората наглашено, отворено оспоравање родне равноправности је у многим земљама данас санкционисано законима, али то не значи да је родна равноправност игде постигнута. Истраживачко питање у односу на које следе одговори са озбиљним последицама јесте, како, упркос напорима у области теорије, институција система, цивилног друштва, јавних политика, међународних докумената, ратификација различитих споразума и сл. стање родне неравноправности и даље упорно опстаје. Наиме данас, посматарно глобално и даље опстаје сексизам, који како је у тексту доктората одлично речено „на први поглед изгледа мање алармантно и мање значајно, а заправо је

интегрални дио и савезник са... отвореним сексизмом.” Реч је дакле о амбивалентном сексизму.

Кандидаткиња је на системачитан и аргументован начин указала на научну и друштвену релевантност амбивалентног сексизма који је већ две деценије у свету широко коришћен концепт у научној литератури социјалне психологије. Овај рад карактерише интердисциплинарни приступ, што значи да кандидаткиња интегрише перспективе различитих дисциплина које иначе међусобно често не размењују сазнања, а баве се истим феноменима и друштвеним проблемима: са једне стране перспективе феминистичких теорија, а са друге стране социјалне психологије. За науку важан допринос овог рада је не само што узима у обзир два различита приступа, литературу и аргументе феминистичких теорија и социјалне психологије, већ што их интегрише и у методолошком смислу.

Најважнији конкретни научни допринос и новина ове дисертације се састоји у томе што кандидаткиња указује на то да начин на који је амбивалентни сексизам операционализован није адекватан јер скала која би требало да мери његово присуство у одређеним аспектима заправо не мери сексизам. Кандидаткиња до овог закључка долази на два начина: теоријском аргументацијом и квантитативним емпиријским истраживањем. Теоријском аргументацијом која се ослања на феминистичку полазишну парадигму и анализом значења појма сексизам допуњава теорију амбивалентног сексизма која непрецизно користи овај појам и губи из вида његово дистинктивно значење, а то је прављење разлике на основу полне припадности. Са друге стране, кандидаткиња на начин својствен методологији социјалне психологије – квантитативним емпиријским истраживањем – долази до истог закључка. Такође, важан допринос је и теоријска аргументација и емпиријска потврда да културно-историјске специфичности доводе у питање универзалну применљивост ове скале. Кандидаткиња указује на пропусте не само у операционализацији, већ и у концептуализацији појма амбивалентног сексизма у оквиру теорије амбивалентног сексизма, као и на недостатке структурног објашњења које је у основи ове теорије. Аспекти критике упућене теорији и скали амбивалентног сексизма у овом раду су оригинални и научно нови.

Научни допринос ове дисертације јесте друштвено-политички допринос. Беневољентни сексизам је веома користан појам који може бити политички учинковит. Овај појам има потенцијал да препозна и означи свеприсутне суптилније начине дискриминације који негативно утичу на родну равноправност, а који су најчешће непрепознати. Пропусти и нејасноће у начину на који је овај појам концептуализован и операционализован у теорији амбивалентног сексизма, а на које кандидаткиња указује, могу да отежају његово увођење у политички дискурс, те овај рад представља добру основу да се беневољентни сексизам боље разуме и то у конкретном друштвено-политичком контексту.

6. ЗАКЉУЧАК

Из свега што је претходно наведено јасно је да докторска теза кандидаткиње Марије Тодоровић попуњава значајну празнину у мултидисциплинарној области истраживања где се укрштају студије рода, социјална психологија, јавне политике родне равноправности и феминистичке теорије - празнину где недостају теоријски утемељена емпиријска истраживања која ће понудити одговоре у односу на питање упорности у одржавању родних предрасуда и стереотипа, и то тако што ће повезати теоријска сазнања, емпиријска истраживања и политичке праксе. У нашој средини где пуни значај родне равноправности још увек не наилази на потпуно разумевање ова питања јесу од кључног значаја, јер могу понудити не само одговоре на питања родне неравноправности, већ, између осталог могу понудити и моделе за разматрање проблема дискриминације уопште.

Значај истраживања као и текст докторске дисертације кандидаткиње Марије Тодоровић јесте управо у томе што повезује темељно познавање феминистичких теорија и савремених истраживања у области социјалне психологије са сопственим емпиријским истраживањем које је у свим својим поставкама показало осетљивост на културне, историјске, друштвене специфичности средине у којој се примењује.

Докторска дисертација је заснована на веома обимној и дисциплинарно различитој стручној литератури коју је кандидаткиња самосталним, научно аргуменованим и теоријски јасним поступком повезала и критички представила.

Емпиријско истраживање је посебна предност ове докторске дисертације, јер је ово истраживање питање сексизма као облика дискриминације поставило кроз јасно разликовање хостилног од беневољентног сексизма, истовремено потврђујући емпиријски њихову повезаност, али и последице сексизма који се одржава у свом такозваном беневољентном облику.

Теоријским утемељењем и емпиријским истраживањем у својој докторској дисертацији кандидаткиња је потврдила да њен рад представља значајан научни допринос. Овај научни допринос посебно добија на значају утолико што указује на могућности примене у јавним политикама, нуди правце деловања и у најекстремнијим облицима дискриминације жена, као што је родно засновано насиље, као и препоруке за постизање родне равноправности уопште.

Комисија је утврдила да је докторска дисертација МА Марије Тодоровић, „Критика операционализације концепта амбивалентног сексизма – примјер Црне Горе” написана у складу са пријавом ове дисертације.

Према томе, на основу свега што је речено, комисија предлаже Научно-наставном већу Факултета политичких наука да прихвати овај извештај и да кандидаткињи Марији Тодоровић одобри докторску дисертацију „Критика операционализације концепта амбивалентног сексизма – примјер Црне Горе” за јавну одбрану.

У Београду, март 2017. године

Комисија

Проф. др Тамара Цамоња Игњатовић,

Проф. др Драгана Поповић,

Проф. др Јасна Хрнчић

Проф. др Гордана Даша Духачек, менторка.